

स्वयंसहाय्यता गट: ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणाचा आधार (Self-Help Groups: The Basis for the Empowerment of Rural Women)

डॉ. गांधी बानायत

सहयोगी प्राध्यापक,

समाजशास्त्र विभाग,

शिवछत्रपती महाविद्यालय,

पाचोड, जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र, भारत)

प्रस्तावना :-

स्वयंसहाय्यता गट: ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणाचा आधार भारतीय ग्रामीण समाजात महिलांचे आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक सक्षमीकरण हे एक महत्वाचे आव्हान आहे. या पार्श्वभूमीवर स्वयंसहाय्यता गट (Self-Help Groups - SHGs) ही संकल्पना ग्रामीण महिलांसाठी एक प्रभावी साधन म्हणून उदयास आली आहे. 'स्वयंसहाय्यता' म्हणजे स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न. हे गट महिलांना एकत्र आणून त्यांना बचत कर्ज, व्यवसाय, आणि नेतृत्व यासारख्या क्षेत्रात सक्षम बनवतात. स्वयंसहाय्यता गट हे केवळ आर्थिक उपक्रम नसून सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यमही ठरले आहे. या गटांमुळे महिलांना आत्मविश्वास प्राप्त होतो, निर्णय घेण्याची क्षमता वाढते, आणि त्या आपल्या कुटुंब व समाजात नेतृत्वाची भूमिका बजावू लागतात. ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलन रोजगार निर्मिती, आणि महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी SHG चळवळ ही एक क्रांतिकारी पायरी ठरली आहे. बचत गट हा एक सामाजिक आर्थिक उपक्रम आहे. ही प्रक्रीया संघटीत एकमेकांना समजूत घट असल्याने या रचनेला स्वयंसहाय्यता गट असे ही संबोधले जाते. २१ व्या शतकातील ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलन आणि त्याद्वारे ग्रामीण विकास साध्य करण्याची यंत्रणा स्वयंसहाय्यता गट या नावाने ओळखली जाते. या संकल्पनेचे उद्गाते बांगलादेशाचे अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. महंमद युनुस आहेत. भारतामध्ये स्वयंसहाय्यता गटांसाठी चळवळ म्हैसूर रिसेटलमेंट अँड डेव्हलपमेंट एजन्सी (मायराडा) या संस्थेने सुरु केली.

मायराडाच्या माध्यमातून स्वयंसहाय्यता गटाची निर्मिती होत असतांना राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक, म्हणजे नाबार्डने १९९१-९२ साली स्वयंसहाय्यता गट या ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलन विषयक प्रतिमानास स्विकृती दिली. स्वयंसहाय्यता गटांना कायदेशीर मान्यता प्राप्त झाल्यानंतर श्रीमती जया बलम यांच्या पृढाकाराने नाबार्डच्या माध्यमातून आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, तामिळनाडू, आणि केरळ या दक्षिण क्रांतील राज्यात स्वयंसहाय्यता गट चळवळीची सुरुवात झाली.

भारत सरकारने १९९९ साली स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार कार्यक्रमाच्या अंतर्गत दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी स्वयंसहाय्यता गटांना आर्थिक अनुदान देण्याचा निर्णय घेतला. त्यातून स्वयंसहाय्यता गट चळवळीला पोषक वातावरण देशात निर्माण झाले. स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण विकास, ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलन, आणि महिलांचा सबलीकरण हि उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी स्थानिक पातळीवरील स्वयंसेवी संस्थांना या उपक्रमात सहभागी होण्यास प्रोत्साहन देण्यात आले. स्वयंसेवी संस्थांच्या फुढाकारानी संघटीत होणाऱ्या स्वयंसहाय्यता गटांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत आहे.

शासन आणि वित्तीय संस्थांचा स्वयंसहाय्यता गट चळवळी विषयीचा दृष्टीकोण सकारात्मक असल्यान आणि स्वयंसेवी संस्थांना कार्यभाग विधायक असल्याने या दशकात ही चळवळ देशव्यापी बनेल. यामुळे ग्रामीण विकासा बरोबरच दारीद्र्य निर्मूलनाचे उद्दिष्ट साध्य होईल असे वाटते.

शोधनिबंधाचे उद्देश :-

१. स्वयंसहाय्यता गटाची संकल्पना समजून घेणे
२. स्वयंसहाय्यता गटामुळे झालेल्या विकासाचा आढावा घेणे.
३. महीला सबलीकरणात स्वयंसहाय्यता गटाची भूमिकांचा आढावा घेणे
४. स्वयंसहाय्यता गटाला वर्तमानकालीन स्थितीचा मागोवा घेणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी आवश्यक असणारी माहिती दुय्यम स्रोतावर आधारीत आहे संदर्भग्रंथ संशोधन त्या आधारे मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण केले आहे. प्रलेख, शासकीय सांख्यिकीय आकडेवारी, मासिके, वर्तमानपत्रे, इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे. सदरील विषयाच्या सैद्धांतिक मांडणीसाठी भारतातील दारीद्र्य शासकीय धोरण व कार्यक्रम स्वयंसहाय्यता गट आणि ग्रामीण विकास या विषयावर प्रसिद्ध झालेली पुस्तके, शासकीय अहवाल, लेख आणि अन्य प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्यांचा आधार घेतला गेला आहे. इंटरनेटवरून या विषयाच्या संदर्भातील माहितीचे संपादन करण्यात आलेले आहे

बचत गटांचे महत्त्व बचत गटांचे महत्त्व बचत गटांनी उपेक्षित लोकांना अन्यथा दुर्लक्षित आवाजदिला आहे ते लोकांना त्यांचे विद्यमान स्रोत सुधारण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन आणि उपकरणे आणि इतर संसाधने वितरीत करून उदरनिर्वाह करण्यास मदत करतात उत्पन्न निर्भेळ हमी परताव्यामुळे, बचत गट बँकांना गरीब आणि उपेक्षित लोकांना कर्ज देण्यास प्रोत्साहित करत विकसित होण्यास मदत होते आर्थिक साक्षरता कसे करावे याबद्दल ज्ञान वितरीत करून व्यक्तींमध्ये पैसे वाचवा हे गट दबावगट म्हणून काम करतात आणि सरकारवर महत्त्वाच्या विषयांवर कारवाई करण्यासाठी दबाव आणतात ते महिलांचे सक्षमीकरण करून लैंगिक समानतेसाठी योगदान देतात बचत गटांच्या मदतीने सरकारी कार्यक्रम राबवले जातात आणि त्यात सुधारणा केल्या जातात सोशल ऑडिटच्या वापराने भ्रष्टाचारही कमी होतो आर्थिक समावेश SHGs च्या माध्यमातून चांगले कुटुंब नियोजन कमी बालमृत्यू दर, सुधारित माता आरोग्य आणि उत्तम पोषण, आरोग्यसेवा आणि घरांच्या माध्यमातून आजारांशी लढण्याची क्षमता सुधारली आहे हुंडा, दारूचे व्यसन आणि अल्पवयीन विवाह यासारख्या विविध सामाजिक दुष्कृत्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी बचत गट मदत करतात

ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलन आणि त्याद्वारे ग्रामिण विकास साध्य करण्याच्या प्रक्रियेतील सयंत्रणा असलेली स्वयंसहाय्यता गट ही संकल्पना महिला बचतगट, समूहगट, शेजारगट, सूक्ष्म वित्त समूह, स्वावलंबी बचतगट, काटकसर व कर्मगट या नावाने ओळखली जाते. स्वयंसहाय्यता गटास महिला बचतगट म्हणतात. कारण या चळवळीतले ८२% गट हे महिलांचे आहे आणि मासिक बचतीच्या माध्यमातून हे गट त्यांचा निधी उभारतात. १९५२ साली भारतात सामूहीक विकास कार्यक्रम कार्यान्वीत झाला होता आणि त्या अनुषंगाने ग्रामिण भागात उत्पादक स्वरूपाचे कामे करणाऱ्या या स्थानिक संरचनेत काही विचारवंत समूहगट (कम्युनिटी ग्रुप) असे म्हणतात. स्वयंसहाय्यता गट या संकल्पनेत स्वयंसहाय्य आणि गट या दोन शब्दप्रयोगाचा समावेश आहे स्वतः स्वतःच्या प्रयत्नाने स्वतःचा उत्कर्ष साधणे याला स्वयंसहाय्य असे म्हणतात. स्वतःचा उत्कर्ष साधण्याची अनुभूती व्यक्तीच्या ठिकाणी असेल तरच ती स्वयंसफूर्तपणे प्रयत्न करेल दारिद्र्य

रेषेखालील लोकांकडे साधन संपत्तीचा अभाव असतो त्या कारणास्तव स्वतःचा उत्कर्ष करण्याची प्रबळ इच्छा असली तरी, साधनसंपत्तीच्या अभावी ते उद्दिष्ट साध्य करता येत नाही. त्यांच्या दारिद्र्य निर्मूलनासाठी संघटित प्रयत्नांची आवश्यकता असते सहकारी संस्थेप्रमाणेच दारिद्र्यात जीवन जगणारे लोक संघटीत होतात आणि सामूहिक प्रयत्नाव्दारे स्वतःचा उत्कर्ष साध्य करतात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या या संघटीत संरचनेत स्वयंसहाय्यता गट असे म्हणतात भारतातील ग्रामीण भागातील स्वयंसहाय्यता गटांची संख्याभारत सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या माहितीनुसार, ३१ जानेवारी २०२४ पर्यंत देशभरात ९०.३९ लाख स्वयंसहाय्यता गट (SHGs) स्थापन झाले आहेत, ज्यामध्ये सुमारे ९.९८ कोटी ग्रामीण महिला सहभागी आहेत.

राज्यानुसार काही प्रमुख आकडेवारी राज्य SHG गटांची संख्या बिहार 10,96,939 पश्चिम बंगाल 11,81,104 महाराष्ट्र 6,35,183 उत्तर प्रदेश 8,40,280 आंध्र प्रदेश 8,55,580 तामिळनाडू 3,36,044 कर्नाटक 3,56,942 ओडिशा 5,46,490 ही चळवळ 'Deendayal Antyodaya Yojana – National Rural Livelihoods Mission (DAY-NRLM)' अंतर्गत चालवली जाते, ज्याचा उद्देश प्रत्येक ग्रामीण गरीब कुटुंबातील किमान एक महिलेला SHG मध्ये सहभागी करून आर्थिक सक्षमीकरण करणे आहे

स्वयंसहाय्यता गटामूळे होणारा विकास:-

बचतीची सवय लागते, स्वयंसहाय्यता गटाच्या स्थापनेची पूर्वतयारी म्हणजे भांडवलाची उभारणी होय आपल्या दारिद्र्याचे निर्मूलन करण्याच्या उद्दिष्टाने प्रेरित झालेल्या घटकांना भांडवलाची उभारणी करण्यासाठी नियमितपणे अल्पबचत करण्याची चांगली सवय लागते.

वंचतीची सुरक्षितता मिळते कर्ज पुरवठा मिळतो, दारिद्र्य निर्मूलन होते, संघटनात्मक सामर्थ्याची जाणीव निर्माण होते, राजकिय नेतृत्व निर्माण होते, सहकार प्रवृत्तीचे प्रकट स्वरूप लाभते. महिलांचे सक्षमीकरण होण्यास मदत होते. हजारो वर्षांपासून स्त्रियांवर वेगवेगळ्या प्रकारे बंधने लादली गेली. ही बंधने धार्मिक दृष्टिकोणातून आलेली होती किंवा लिंगभेदाच्या भ्रामक कल्पनेतून जन्मलेली होती या असाह्य बंधनामूळे स्त्री कायम दबलेली राहिली होती. रुढी, धर्म, बेड्यांनी जखडलेल्या स्त्रीस कालांतराने या बेड्यांचा नायनाट करण्यास स्वयंसहाय्यता गटाची महत्वाची भूमिका दिसून येते स्त्रीचे काम हे अदृश्य काम असते. स्त्रिया किती तास काम करतात याची मोजदाद केली असता असे आढळून आले की स्त्रीने उपजीविकेसाठी शेती उद्योग धंद्यासाठी केलेल्या सर्व प्रकारच्या कामांचा विचार करता एकूण कामांच्या ६६% काम स्त्रीया करतात. आज कित्येक स्वयंसहाय्यता गटाच्या स्त्रियांचा सामूहिक बचतीबरोबरच वैयक्तिक बचतीचा आकडा वाढीस लागला आहे असे दिसून येते स्वयंसहाय्यता गटातून सार्वजनिक महिलांचा सहभाग आपल्या ग्रामपंचायती मधुन आढळतो शासनाने केलेल्या राखीव जागेच्या तरतुदीनुसार महिलांना ग्रामपंचायतीचे सभासद व सरपंच होणे आता नवलाईची बाब राहिली नाही. त्यामुळे गावाच्या पातळीवर महिलांनी आपल्या दृष्टिकोनातून विकासाचे प्रश्न उचललेले दिसतात ग्रामिण विकास म्हणजे ग्रामिण दारिद्र्य असे समीकरण जागतिक बँकेने मांडले आहे. स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून दारिद्र्य आणि त्यांच्याशी निगडित असणाऱ्या बेरोजगारी निरक्षरता, आरोग्य आणि कुपोषण या समस्यांचे निराकरण करता येते. स्वयंसहाय्यता गट स्वतःच्या उत्पादक उपक्रमाव्यतिरिक्त ग्रामिण विकासाचेही उपक्रम हाती घेतात किंवा शासकिय उपक्रमात सहभागी होतात. महिलांचे गट साक्षरता प्रसार, आरोग्य संवर्धन आणि अनिष्ट रुढी व प्रथांच्या निर्मूलनात सक्रिय असल्याचे दिसून आले पुरुषांचे गट सामूहिक शेती जलसंवर्धन आणि पर्यावरण संवर्धनाच्या उपक्रमात श्रमदानाच्या माध्यमातून सहभागी होत असल्याचे आढळते. स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून समाजातील हे दुर्बल घटक संघटित होतात आणि त्यांच्यातील नेतृत्व उदयास येते अशा कृतीशील व्यक्तींना ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून ग्रामपंचायतीचा विकास करण्याची संधी

उपलब्ध झाली आहे. त्यांच्याच पुढाकाराने शासनाच्या ग्रामिण विकासाच्या विविध योजना गावात आल्या पंतप्रधान ग्रामसडक योजना, मुख्यमंत्री ग्रामसडक योजना, कुटिरोद्योग योजना, इंदिरा आवास योजना ग्रामिण रोजगार हमी योजना इत्यादीची कार्यवाही या स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून प्रभावीपणे झाल्याची दिसून येते

निष्कर्ष :-

स्वयंसहाय्यता गट हे ग्रामीण आणि उपेक्षित समाजासाठी परिवर्तनाचे साधन ठरले आहेत. आर्थिक सक्षमीकरण, सामाजिक समावेश, आणि महिला सशक्तीकरण यासाठी SHG हे प्रभावी माध्यम आहे. मात्र, दीर्घकालीन यशासाठी प्रशिक्षण, नेतृत्व विकास, आणि धोरणात्मक पाठबळ आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील सहकारी चळवळी प्रमाणेच स्वयंसहाय्यता गट चळवळ ही विधायक स्वरूपाची असून त्याच्यावेळी दरिद्र निर्मुलनावर ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करणे शक्यप्राय आहे या चळवळीत आणि गटांमध्ये उदभवलेले दोष, अटी गंभीर स्वरूपाच्या असल्या तरी त्यावर तात्काळ उपाययोजना करून ती दूर करणे गरजेचे आहे. स्वयंसहाय्यता गट चळवळ आणली तरी करोडोच्या संख्येने असलेल्या दरिद्र रेषेखालील लोकसमुदायाचे एकमेव आशा स्थान आहे सहकारी चळवळ जरी अयशस्वी झाली असली तरी ती यशस्वी होते ही काळाची गरज आहे. त्याचप्रमाणे स्वयंसहाय्यता गट ही चळवळ अयशस्वी होण्याचा धोका असला तरी त्या दोषांचे निवारण करणे आणि त्याद्वारे ही चळवळ यशस्वी करणे ही काळाची गरज आहे. भारतात व महाराष्ट्रात स्वयंसहाय्यता बचत गट चळवळ मोठ्या प्रमाणावर फोफावत आहे ग्रामीण भागातील लोकसंख्या अधिक आहे. त्यात दारीद्र्य रेषेखालील कुटुंबे अधिक आहे व दारीद्र्य रेषेखालील कुटुंबात महिलांचे प्रमाण जास्त आहे त्यामुळे महीलांचा विकास झाला तर दारीद्र्य कमी होईल व दारीद्र्य कमी झाले तर ग्रामीण भागाचा पर्यायाने देशाचा विकास होईल. भारता प्रमाणे ही चळवळ महाराष्ट्रातही मोठ्या प्रमाणात वाढली दिसते आहे.

संदर्भ:

१. डॉ. जोशी अनंत, दारिद्र्य निर्मूलन व स्वयंसहाय्यता गट यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक
२. चाफेकर विलास, रचनात्मक कार्याच्या दिशा, विपूल प्रकाशन, पुणे.
३. गोन्हे निलम, महिलांसंबंधी धोरण स्वयंसिद्धिकडे वाटचाल, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठाण, मुंबई
४. Agrwal A.N., Indian Economy, vikas public house New Delhi २००८
५. योजना मासिक, महिला सशक्तीकरण २०१८
६. कुरुक्षेत्र मासिक २०१६

IRJHIS